

Renata Raszka

orcid.org/0000-0002-3318-0699
e-mail: renata.raszka@us.edu.pl
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Małgorzata Bortliczek

orcid.org/0000-0002-2974-1254
e-mail: malgorzata.bortliczek@us.edu.pl
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Pojęcia ekonomiczne w literaturze dla dzieci (na podstawie powieści Sylwii Wojciechowskiej)

Economic Concepts in Children's Literature (Based on Novels by Sylwia Wojciechowska)

KEYWORDS

children's literature,
economic
socialisation,
economic education,
economic concepts,
financial competence
(pocket money,
earning, spending,
financial plan,
saving), capital

ABSTRACT

The aim of this article is to draw attention to the educational role of Sylwia Wojciechowska's novels. In the article we describe literary ways of explaining economic processes and concepts to early school-aged children, using semantic and linguistic, as well as didactic and mathematical, analysis. The exploration of Sylwia Wojciechowska's novels has led to the following conclusions: the literary text explains economic phenomena in an original and attractive way and in a realistic and exemplary manner; thanks to literature, the child recipient learns to make financial decisions (e.g. saving, planning of expenditure); the child assimilates economic information ostensibly reserved for adults and learns to manage his (pocket) budget, including making independent financial decisions.

SŁOWA KLUCZE ABSTRAKT

literatura dziecięca,
socjalizacja
ekonomiczna,
edukacja
ekonomiczna,
pojęcia
ekonomiczne,
kompetencje
finansowe
(kieszonkowe,
zarabianie, wydatki,
plan finansowy,
oszczędzanie),
kapitał

Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na edukacyjną rolę powieści Sylwii Wojciechowskiej. Opisujemy w nim literackie sposoby wyjaśniania dzieciom w wieku wczesnoszkolnym procesów i pojęć ekonomicznych, posługując się analizą semantyczną i lingwistyczną oraz dydaktyczną i matematyczną. Eksploracja powieści Sylwii Wojciechowskiej pozwoliła sformułować następujące wnioski: tekst literacki w sposób oryginalny i atrakcyjny oraz realistyczny i wzorcowy wyjaśnia zjawiska ekonomiczne; dzięki literaturze odbiorca dziecięcy uczy się podejmowania decyzji finansowych (np. oszczędzanie, planowanie wydatków); dziecko przyswaja informacje ekonomiczne pozornie zastrzeżone dla dorosłych i uczy się zarządzania swoim budżetem (kieszonkowym), w tym podejmowania autonomicznych decyzji finansowych.

Wstęp – (nie)obecność ekonomii w edukacji (wczesno)szkolnej

Tematy ekonomiczne podane w sposób artystyczny i konstruktywny mogą zainteresować czytelnika w wieku wczesnoszkolnym. Ich obecność odnotowujemy w powieściach Sylwii Wojciechowskiej¹. W utworach *Julek i dziura w budżecie* (Wojciechowska, 2017; dalej J1), *Julek i cały ten biznes* (Wojciechowska, 2020; dalej J2) autorka już w tytułach eksponuje pojęcia z zakresu ekonomii, przedsiębiorczości i zarządzania. Motywy ekonomiczne pełnią w tych tekstach funkcję utylitarną, służą edukacji finansowej, która jest ważna na każdym etapie rozwoju i życia człowieka (zob. Maison i Furman, 2017).

Socjalizacja ekonomiczna i systemowa edukacja ekonomiczna

Edukacja finansowa, będąca jednym ze składników edukacji ekonomicznej, pozwala zwiększyć efektywność gospodarowania pieniędzem. Edukację tę można rozpocząć na każdym etapie życia, najlepiej jak najwcześniej. Osobiste doświadczenia najmłodszych uczestników edukacji stanowią załączek kształtowania się rozumienia

¹ Sylwia Wojciechowska – autorka powieści ekonomicznych dla dzieci – z wykształcenia jest prawnikiem. Prowadzi blog <http://malimoi.pl> oraz Wydawnictwo Mali Moi. Dzięki jej książkom (J1 oraz J2) edukacja finansowa może stać się przejrzysta i zrozumiała dla dzieci (Zalewska, 2020).

wartości pieniądza. Dzięki praktycznemu wymiarowi edukacji ekonomicznej dzieci od najmłodszych lat mogą zaznajamiać się z mechanizmami rządzącymi gospodarką i gospodarowaniem (Raszka, 2017, s. 142, 148; Kawecki, 2019, s. 112). Socjalizacja ekonomiczna jest „wynikiem uczenia się głównie poprzez obserwację, naśladownictwo lub sytuacyjnie prowadzone rozmowy z dorosłymi, głównie w środowisku rodzinnym” (Uszyńska-Jarmoc, 2016, s. 9)². W tym wypadku automatycznie zachodzi proces przejmowania wartości, norm i wzorów zachowań ekonomicznych, które obowiązują w danej zbiorowości (Zaleśkiewicz, 2011, s. 129).

Jak wynika z powyższej charakterystyki, socjalizacja ekonomiczna poprzedza systemową edukację ekonomiczną lub jest względem niej komplementarna. Tematy ekonomiczne, które w sposób intencjonalny i systematyczny powinny poznawać dzieci w wieku wczesnoszkolnym, to m.in. „rozumienie wartości pieniądza w systemie monetarnym i powiązana z nim sprawność w zakresie obliczeń pieniężnych dokonywanych w sensie kupna i sprzedaży oraz umiejętność gospodarowania pieniędzmi, w tym racjonalne nimi dysponowanie i oszczędzanie” (Kupisiewicz i Gruszczyk-Kolczyńska, 2009, s. 420).

Rozumienie wartości pieniądza

Aktywność ekonomiczna dzieci od najmłodszych lat jest nierozzerwalnie związana z pieniędzmi (Trzcińska, 2012, s. 75). Ustalono, że wśród dzieci powyżej siódmego roku życia obserwujemy poprawne rozumienie funkcji pieniądzy i właściwe spostrzeżenie sposobów zarabiania (Berti i Bombi, 1988). Z badań wynika, że myślenie operacyjne w zakresie rozumienia wartości pieniądza u większości dzieci kształtuje się między szóstym a ósmym rokiem życia. Około 90% dzieci w wieku ośmiu lat osiąga poziom operacyjny rozumienia wartości pieniądza w zakresie siły nabywczej i stałej wartości w systemie monetarnym oraz rozmieniania pieniędzy (Kupisiewicz, 2004, s. 253–254).

2 Uszyńska-Jarmoc przywołuje trzy aspekty socjalizacji ekonomicznej (poznawczy, społeczny, kulturowy). Podejście poznawcze dotyczy rozumienia pieniądza, wymiany ekonomicznej lub odbioru reklam przez dziecko. Zgodnie z podejściem społecznym „dziecko uczy się życiowej mądrości od społeczności, w której żyje” (Uszyńska-Jarmoc, 2016, s. 10)). Z kolei podejście kulturowe „podkreśla rolę aktywnego uczestniczenia dziecka w konkretnych sytuacjach, uwarunkowanych historycznie i kulturowo” (Uszyńska-Jarmoc, 2016, s. 10).

Decyzje finansowe dzieci

Wyniki badań IPSOS z 2010 wskazują, że:

[...] uczniowie szkół podstawowych stanowią ważną grupę konsumentów, ponieważ dysponując „kieszonkowym” – przeciętnie kwotą 56 zł miesięcznie – samodzielnie kupują słodycze, napoje, książki i czasopisma, zabawki, karty do telefonu czy nawet ubrania. Natomiast dzieci w wieku przedszkolnym, choć same nie robią jeszcze zakupów, to dość często wpływają na decyzje finansowe rodziców (Uszyńska-Jarmoc, 2016, s. 7).

Według kolejnych badań: „Prawie połowa dzieci w Polsce dostaje kieszonkowe od rodziców raz w miesiącu. Jego wysokość zależy od wieku dzieci; mediana to 70 zł miesięcznie, najmłodsze dzieci (3–5 lat) otrzymują ok. 20 zł, a nastolatki (14–18 lat) ok. 100 zł miesięcznie” (kmz i mk, 2022).

Cytowane badania dzieli dziesięć lat. Na pewno istnieje koincydencja między podwyższeniem kieszonkowego w latach dwudziestych XXI wieku a globalnymi oraz krajowymi zmianami ekonomicznymi, kulturowymi czy konsumenckimi.

Kształcenie ekonomiczne w Polsce i na świecie

Zdaniem badaczy „początki zainteresowania psychologów wiedzą dzieci dotyczącą kwestii ekonomicznych sięgają lat 50. ubiegłego wieku, a intensyfikacja badań tego typu nastąpiła w latach 80., głównie w Stanach Zjednoczonych i we Włoszech” (Uszyńska-Jarmoc, 2016, s. 8). Zainteresowanie wiedzą ekonomiczną doprowadziło w polskiej edukacji do rozwiązań systemowych. Przedmiot dotyczący przedsiębiorczości o nazwach: „zarys przedsiębiorczości”, potem – „podstawy przedsiębiorczości”, a od 1 września 2023 – „biznes i zarządzanie” – występuje w szkołach ponadpodstawowych, podczas gdy w zachodniej i północnej Europie kształcenie ekonomiczne zaczyna się na poziomie przedszkola, a wzorem są kraje skandynawskie, które „osiągają wysokie efekty kształcenia, nie tylko w edukacji ekonomicznej” (Rachwał i in., 2018, s. 390). W dwudziestopierwszowiecznym polskim systemie edukacji „treści z zakresu przedsiębiorczości wdrożono w pewnym zakresie w wychowanie przedszkolne i kształcenie na etapie szkoły podstawowej w ramach różnych przedmiotów, w tym także edukacji zintegrowanej na etapie kształcenia wczesnoszkolnego w klasach I–III” (Rachwał i in., 2018, s. 395).

Przedsiębiorczość – kompetencja kluczowa w europejskim systemie edukacji

Na początku XXI wieku instytucje działające w ramach Unii Europejskiej opublikowały dokumenty dotyczące uczenia się przez całe życie. Są to między innymi: (1) Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (Zalecenie..., 2006); (2) Kompetencje kluczowe w uczeniu się przez całe życie. Europejskie Ramy Odniesienia (Komisja Europejska, 2007); (3) Zalecenie Rady Unii Europejskiej z dnia 22 maja 2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (Zalecenie..., 2018)³.

W trakcie unijnej dyskusji ustalono, że „przedsiębiorczość jest jedną z ośmiu kompetencji kluczowych w europejskim systemie edukacji [...], stąd nie powinno być wątpliwości, że jej rola w każdym systemie edukacji i na każdym jej poziomie powinna być znacząca” (Rachwał i in., 2018, s. 392).

Kierunki edukacji przedsiębiorczej

Szeroko rozumiana przedsiębiorczość to przygotowanie do dorosłego życia, do uczestniczenia w życiu społeczno-gospodarczym i do kształtowania kariery zawodowej (Rachwał i in., 2018, s. 392). Tadeusz Tyszka definiuje przedsiębiorczość jako „zdolność człowieka do kreowania i zaspokajania swoich i cudzych potrzeb. Człowiek przedsiębiorczy to taki, który w każdych warunkach – jakie stwarza mu otoczenie – potrafi dostrzegać i realizować swoje potrzeby oraz potrzeby innych ludzi” (Zaleśkiewicz, 2004, s. 304–305). Dzięki przytomności umysłu osoba przedsiębiorcza błyskawicznie ocenia sytuację, a w chwili zmiany kontekstu działania reinterpretuje lub modyfikuje plan. Zaś kreatywność nie pozwala jej na popadanie w rutynę i schematyczność (Kasperek, 2008).

Marta Kondracka-Szala wymienia trzy kierunki edukacji przedsiębiorczej: (1) uczenie się dla zrozumienia przedsiębiorczości (kim jest przedsiębiorca, czym jest przedsiębiorczość); (2) uczenie się, aby stać się przedsiębiorczym (odpowiedzialność za własne życie – rozwój i karierę zawodową); (3) uczenie się, aby stać się przedsiębiorcą (umiejętność założenia własnej firmy) (2015, s. 5).

³ W zaleceniu z 2018 roku wyeksponowano: „pielęgnowanie kompetencji w zakresie przedsiębiorczości, kreatywności i zmysłu inicjatywy, szczególnie wśród młodych ludzi, na przykład przez promowanie możliwości zdobycia przez młode osoby uczące się co najmniej jednorazowo praktycznych doświadczeń w zakresie przedsiębiorczości w okresie edukacji szkolnej” (Zalecenie..., 2018, s. 12).

Przedsiębiorczość w podstawie programowej wychowania przedszkolnego i edukacji elementarnej

Analiza podstawy programowej wychowania przedszkolnego i edukacji wczesnoszkolnej pozwala wyróżnić obszary, w których uwzględniono przedsiębiorczość.

W wypadku wychowania przedszkolnego obszar poznawczy skoncentrowano m.in. na identyfikacji zawodów wykonywanych przez dorosłych, a zwłaszcza na znaczeniu tych zawodów dla dziecka i jego rodziny oraz dla społeczeństwa (Rachwał i in., 2018, s. 396). Wykaz umiejętności absolwenta trzeciej klasy w ramach edukacji polonistycznej, matematycznej, społecznej, przyrodniczej oraz technicznej uwzględnia obecność edukacji w zakresie przedsiębiorczości. Reasumując, treści z zakresu przedsiębiorczości rozproszone są we wszystkich obszarach podstawy programowej (zob. analizę w: Rachwał i in., 2018, s. 395–397).

Analiza empiryczna

W powieściach Sylwii Wojciechowskiej dotyczących budżetu i biznesu (J1, J2) na uwagę zasługują przygody bohaterów⁴ i eksplikacje ich postępowania. W sposób naturalny przenika się świat kilkulatków (Julek, Dusia, ich rówieśnicy) oraz świat dorosłych⁵ (rodzice głównego bohatera, rodzice Dusii, inni dorośli). Naszym zdaniem przeanalizowane powieści w zestawieniu z innymi znanymi nam publikacjami⁶ stanowią na obecnym rynku czytelnicy atrakcyjne i efektowne rozwiązanie beletrystyczne dotyczące zjawisk ekonomicznych. W analizie tekstowej i semantycznej oraz matematycznej i dydaktycznej powieści Wojciechowskiej zwracamy uwagę na działania głównego bohatera i bohaterów epizodycznych. Ich perypetie służą identyfikacji

4 Bohaterowie, których perypetie służą do wyjaśniania pojęć i procesów ekonomicznych, to: ośmio-, dziewięcioletni Julek, jego rodzice, dziadek Stefan, siostra Milusia; Dusia Grosik – koleżanka szkolna Julka, jej rodzice – państwo Grosikowie, Franek – kuzyn Dusii; pan Rozrutnicki – sąsiad Julka i jego rodziców, Daria – jego dziewczyna (zajmuje się reklamą i marketingiem); wujek Remek – wspólnik ojca Julka, jego żona i córki; Marianna – niania Milusi; Maja Migawska – fotografka; Borys – kolega szkolny Julka i Dusii, tata Borysa – kierownik banku; pan Feliks – sklepikarz; Kropka – wychowawczyni Julka; Klemens, Antek, Klara – koledzy i koleżanka z klasy Julka.

5 W koncepcji konstruktywizmu społecznego przyjmuje się, że: „dzieci nie są kształtowane ani przez siły natury, ani przez siły społeczne, a raczej zamieszkują one świat znaczeń tworzony samodzielnie w interakcjach z dorosłymi. [...] Ich światy to realne obszary, jak nasze własne światy, które wymagają zrozumienia wedle swoich własnych prawideł” (Jenks, 2008, s. 127–128).

6 W XXI wieku ukazało się niewiele powieści z tego zakresu tematycznego. Przeanalizowałyśmy publikacje (polskojęzyczne lub na język polski przetłumaczone) takich twórców, jak: Grzegorz Kasdepke (2016), Justyna Wacławik (2015), Anna Garbolińska (2012), Robert T. Kiyosaki i Sharon L. Lechter (2005), Daniel Grepis (b.d.).

decyzji finansowych i strategii oszczędzania dorosłych. Na podstawie interakcji z dorosłymi dzieci tworzą własne reguły porządkowania rzeczywistości, w której żyją.

Funkcja edukacyjna nie przysłania walorów literackich analizowanych powieści. Sylwia Wojciechowska „ma ogromne zacięcie do słowa pisanego, niezwykle lekkie pióro i cudowny styl, który idealnie trafia do odbiorców – zarówno tych najmłodszych, jak i dorosłych. [...] Autorka traktuje czytelników z powagą i szacunkiem, tłumacząc finansowe zawiłości w bardzo przystępny sposób” (zob. Zalewska, 2020).

Finansowy świat dziecka a finansowy świat dorosłych

Biorąc pod uwagę sposoby zarządzania pieniędzmi w obu powieściach, w toku analizy wyróżniłyśmy definicje i egzemplifikacje takich pojęć (najczęściej potocznych, rzadziej ekonomicznych), jak: potrzeba (równoznaczna z codziennymi wydatkami), zachcianka (inaczej pokusa, pragnienie), marzenie (kosztochłonne, ściśle związane z procesem oszczędzania), donacja (pomoc charytatywna). Nie można jednoznacznie skategoryzować działań finansowych człowieka, ponieważ ich zakresy nie są ostre (przenikają się, uściślają lub rozszerzają). Coś, co dla jednego człowieka jest potrzebą, dla innego może być ekstrawagancją (fanaberią). Podobnie interpretować można marzenie (hulajnoga dla kogoś może być niezbędnym środkiem transportu, dla Julka jest marzeniem) czy nawet donację (może być jednorazowa lub systematyczna, zob. wpłaty za pośrednictwem platform Patronite, buycoffee obsługujących abonamenty za twórczość internetową). Uwzględniając klasyfikacje wydatkowania pieniędzy przez bohaterów stosowane w J1 i J2, wyłoniłyśmy kategorie: a) niezbędne wydatki, b) kompulsywne zakupy, c) marzenia (dla ich realizacji potrzebne są oszczędności i/lub kredyt), d) donacje (ta kategoria pojawia się po raz pierwszy w J2).

a) Niezbędne wydatki

W pierwszym tomie (*Julek i dziura w budżecie*) ojciec tłumaczy Julkowi różnice między trzema sposobami wydawania pieniędzy. Według jego klasyfikacji wydawanie pieniędzy na karmę dla szczura jest potrzebą, tak jak jest nią kupno nowej kurtki dla Julka. Z kolei przeznaczanie pieniędzy na słodycze czy bilety w lunaparku to realizacja przyjemności (zachcianek)⁷ (zob. przykład 1a), natomiast kupno hulajnogi według tej hierarchii potrzeb to realizacja marzeń (zob. cytowany dalej przykład 3c).

⁷ W J2 Dusia Grosik pieniądze na ulubione ciastka lub lody umieszcza w słoiku pod nazwą codzienne wydatki, co w wypadku dziecka nie musi być rozbieżne z kategorią potrzeby opisaną w J1.

Przykład 1a

– Widzisz, Julku – tłumaczył tata – Ratka codziennie potrzebuje, żebyś nasypał do jej miseczki jedzenia, prawda? [...] – To jest właśnie potrzeba. Musisz jej kupić odpowiednie jedzenie, bo jest to niezbędne, by Ratka była zdrowym szczurkiem. Ale kupowanie jej zabawek czy nowego hamaka do klatki nie jest potrzebą, tylko zachcianką. Po prostu chcesz zapewnić jej rozrywkę. [...] Podobnie jest z nami wszystkimi. Jeśli twoja kurtka robi się za mała, to musimy kupić ci nową, ale jeśli idziemy na spacer i prosisz nas, żebyśmy kupili ci lody, to już jest twoja zachcianka. Lody nie są ci potrzebne. Ich zjedzenie sprawi ci po prostu przyjemność [J1/58–59]⁸.

W drugim tomie Dusia Grosik – dziewięciolatka – wyjaśnia, jak dysponuje swoimi pieniędzmi. Dziewczynka rozdziela je do trzech słoików. Ich zawartość przeznacza na codzienne wydatki (lody, ciastka), oszczędności (zakup akcesoriów elektronicznych), pomaganie (charytatywna zbiórka internetowa) (zob. przykład 1b).

Przykład 1b

– To są moje TRZY SŁOIKI⁹ [...]. Ten tutaj – wskazała na pierwszy z nich – jest na CODZIENNE WYDATKI. Wrzucam do niego różne drobne, które dostanę. Kupuję sobie później lody albo ulubione ciastka. Ten drugi – wskazała na środkowy słoik – to moje OSZCZĘDNOŚCI – teraz zbieram pieniądze na kilka dodatków do mojej ulubionej gry.

– A ten trzeci słoik jest na POMAGANIE? – zapytał Julek, bo już zaczynał rozumieć, o co w tym wszystkim chodzi.

– Tak. To moja trzecia skarbonka i za każdym razem, gdy dostanę kieszonkowe, staram się tam wrzucić chociaż złotówkę lub dwie.

– A co robisz, jak ten słoik na pomaganie się zapełnia? – dopytywał się Julek.

– Wtedy sprawdzam, ile mam pieniędzy i decyduję, co mogę z nimi zrobić [J2/43–45].

Bohaterowie jednoznacznie rozumieją kategorie: niezbędne codzienne wydatki vs potrzeby (np. jedzenie, picie, ubranie). W tym rozróżnieniu potrzebą jest karma dla szczura, kontrolowane przyjemności czy kurtka dla dziecka.

b) Kompulsywne zakupy

Rodzice Julka rozróżniają trzy kategorie wydatków: potrzeba, zachcianka, marzenie (J1). Tłumaczą synowi, na czym polega planowanie wydatków i trzymanie się ustalonego planu finansowego (zob. przykład 2a).

8 W nawiasie kwadratowym wpisujemy kod powieści, z której pochodzi cytat, oraz numery stron. Także w takim nawiasie podajemy dopiski odautorskie w cytatach z J1 i J2.

9 Wyróżnienie treści za pomocą wersalików to zabieg edytorski w J2.

Przykład 2a

- Możemy spełniać nasze zachcianki i na przykład kupować lody, czekoladowe miętusy czy bilety do kina, ale wcześniej musimy się zastanowić, czy starczy nam pieniędzy na potrzebniejsze rzeczy. [...]
- Jeśli wszystkie pieniądze przeznaczone dla Ratki wydasz na zabawki dla niej, to nie zostanie ci nic, żeby kupić jej jedzenie, prawda? [J1/60].

W świecie dorosłych zakupy pochłaniające w niekontrolowany sposób pieniądze noszą nazwę efektu latte¹⁰ (zob. przykłady 2b).

Przykład 2b

- Moja droga – mama zwróciła się do Marianny – pomyśl, czy twoje pieniądze nie znikają przypadkiem przez efekt latte? [...] Czasem pieniądze rozchodzą nam się zupełnie niezauważone przez jakiś mały, ale bardzo częsty wydatek. Mówi się na to efekt latte, bo dorośli często wydają takie małe kwoty na kawę kupowaną w kawiarni, jednak to wcale nie musi być kawa [J2/51–53].

Marzeniem Marianny (opiekunka Milusi – siostry Julka) jest kupno kursu projektowania kostiumów. Julek i Dusia pomagają jej podliczyć stałe, ale niekontrolowane wydatki (zob. przykład 2c). Proponują rozwiązania dotyczące uniknięcia efektu latte (internetowa prenumerata czasopism, ograniczenie liczby kupowanych czasopism).

Przykład 2c

- No tak, „VOOGE” 15 złotych, do tego „Super Styl” też 15 złotych, „Świat Kostiumów” to aż 25 złotych i „OCHteStroje” to kolejne 25 złotych, ale on wychodzi dwa razy w miesiącu, więc to łącznie 50 złotych. Razem nam to daje... 105 złotych! – wykrzyknęła zdumiona. – Każdego miesiąca wydaję na nie 105 złotych.
- No i masz swój efekt latte – uśmiechnęła się Dusia. [...]
- Może wybierz jedno ulubione pismo – zaproponował Julek.
- Możesz też wykupić dostęp w internecie, pewnie jest tańszy niż wersja drukowana – dodała Dusia [J2/55–57].

Podliczenie niekontrolowanych wydatków Marianny („Jeden magazyn to nie jest wielki koszt, ale gdy kupujesz ich dużo i do tego regularnie, to robi się niezła suma”) w zestawieniu z planem finansowym (zob. „Marianna [...] w myślach zaplanowała, że musi nieco ograniczyć swoje wydatki na kolorowe magazyny o strojach”) i konsekwentna jego realizacja pozwalają uniknąć efektu latte czy jego konsekwencji w postaci dziury w budżecie.

10 Efekt latte tłumaczy David Bach w książce *Efekt latte. Dlaczego nie trzeba być bogatym, by mieć bogate życie* (Bach i Mann, 2020).

c) Marzenia

Marzeniem Julka jest kupno czerwonej wyścigówki¹¹, która kosztuje 50 złotych. Żeby zebrać taką kwotę, chłopiec musiałby przez pięć tygodni odkładać kieszonkowe. Julek nie chce tak długo czekać. Po rozmowie z sąsiadem postanawia odpłatnie posprzątać jego garaż. Na tę pracę¹² poświęca wolne dni (zob. przykład 3a).

Przykład 3a

– Umawiamy się na 20 złotych, a jak praca będzie nam szła sprawnie, to możesz liczyć też na jakąś premię – uśmiechnął się do chłopca, bo bardzo mu się spodobały te Julkowe plany finansowe. Może sam też powinien więcej planować, a mniej wydawać? [...] Ograniczenie wydatków z kieszonkowego i praca w garażu sąsiada sprawiły, że Julek już po dwóch tygodniach mógł biec do sklepu po wymarzony samochód [J1/24–29].

Chłopiec musi przemyśleć, ile pieniędzy może wydać w lunaparku, żeby nie uszczuplić oszczędności przeznaczonych na kupno hulajnogi (marzenie) i zrealizować osobisty plan finansowy (zob. przykład 3b).

Przykład 3b

Julek miał swój plan finansowy. Postanowił sobie kilka tygodni wcześniej, że będzie oszczędzał na wymarzoną hulajnogę. Rodzice obiecali, że jak odłoży połowę potrzebnej kwoty, pozostałą część mu dołożą [J1/54–55].

Julek mimo rygorystycznego planu finansowego zdecydował się na zakup biletów na gokarty dla siebie, swojej przyjaciółki Dusi i jej kuzyna Franka, ponieważ dzielenie szczęścia z innymi (zabawa w gronie przyjaciół) jest bezcenną, niewymierną wartością. Takie działanie – jak pisze Jacek Walkiewicz – warto podjąć, ale nie musi się ono opłacać (2014, s. 41) (zob. przykład 3c).

Przykład 3c

– Ja [Julek] mam jeszcze 10 złotych, wystarczy na bilety dla naszej trójki. Chodźcie. [...] Pomyślał sobie, że dobrze jest mieć swoje pieniądze i własny plan oszczędzania, ale jeszcze fajniej, gdy można się bawić wspólnie z przyjaciółmi [J1/71–73].

11 „Jak każde dziecko, także i Julek ma swoje marzenia. Pewnego dnia podczas zakupów wypatruje wyścigówkę, którą z miejsca chciałby kupić. Jednak po przeliczeniu okazuje się, że kilkulatkowi nie wystarczy pieniędzy, żeby ją mieć. 50 zł to spora kwota, to aż 5 tygodni odkładania kieszonkowego... Chłopiec znajduje jednak inne rozwiązanie, dzięki któremu udaje mu się zebrać daną kwotę i kupić upragnioną zabawkę” (Zalewska, 2018).

12 Zdaniem Uszyńskiej-Jarmoc „dzieci wiedzą, że praca zarobkowa nie jest jedynym źródłem pieniędzy w rodzinie, ponieważ można korzystać z własnych oszczędności lub z systemu kredytowego” (Uszyńska-Jarmoc, 2016, s. 13).

Decyzja chłopca podjęta w lunaparku¹³ miała wymiar społeczny („dobrze jest mieć [...] własny plan oszczędzania, ale jeszcze fajniej, gdy można się bawić wspólnie z przyjaciółmi”).

A marzenia dorosłych? W drugim tomie (J2) występuje Marianna, której marzeniem jest udział w kursie projektowania kostiumów. Dziewczyna uczy się od Juliana i jego mamy, jaką strategię wdrożyć, aby zaoszczędzić pieniądze na zakup kursu (zob. przykład 3d).

Przykład 3d

– Taki dodatkowy kurs projektowania kostiumów, o jakim marzę, kosztuje niestety bardzo dużo – mówiła Marianna, [...] prawie dwa tysiące złotych. [...] Mam chyba jednak problem z oszczędzaniem. Chciałabym co miesiąc odłożyć pewną kwotę właśnie na ten kurs, ale zupełnie mi to nie wychodzi...

– [...] Masz dziurę w budżecie! – wypalił szybko Julek. [...] Tak samo jak ja w zeszłym roku, gdy marzyłem o pięknej czerwonej wyścigówce, a okazało się, że w skarbonce zostały same drobniaki [J2/49–50].

Z powyższych przykładów wynika, że ośmiolatek może wydawać pieniądze na: (1) niecodzienne przyjemności (ekscytująca zabawa w lunaparku, która wywołuje pozytywne emocje); (2) zmaterializowane marzenia¹⁴ (droga zabawka czy hulajno-ga); (3) budowanie relacji społecznych (wspólna zabawa dzięki zakupowi biletów dla przyjaciół). Znaczącą rolę w oszczędzaniu Julka odegrali dorośli, ponieważ nie kupili chłopcu zabawki (mimo prośb), ale zaakceptowali jego sposób na zgromadzenie potrzebnej kwoty (odpłatne porządkowanie garażu sąsiada). Dorosła kobieta – Marianna, aby podnieść poziom własnego dobrostanu finansowego, mogła skorzystać z sugestii osób, które rozumieją ekonomię i na co dzień stosują plan finansowy i hierarchię wydatków.

13 Zdaniem blogerki: „Pokusy czekają na nas z każdej strony i dla Julka wesołe miasteczko stało się pewnego dnia niemalże ogromnym wyzwaniem. Chłopiec planował odkładać pieniądze na hulajnogę, a z drugiej strony pragnął skorzystać z wielu atrakcji, dlatego wciąż miał w głowie powtarzane przez tatę słowa mówiące o tym, jak rozróżnić swoje potrzeby od zachcianek” (Zalewska, 2018).

14 Jacek Walkiewicz, pisząc o realizacji wieloletniego marzenia (kupno kampera), zauważa, że na finalizację marzenia złożyły się takie czynniki, jak: wsparcie żony („bez którego bym się z tego zakupu wycofał”; Walkiewicz, 2014, s. 41–42), wieloletnie oczekiwanie na realizację (co wynika z życiowej cierpliwości, uwarunkowanej ekonomicznie i geopolitycznie), kontekst pokoleniowy (kiedyś myślenie o kupnie kampera było nierealne: „dla mnie ten kamper jest nie tylko zrealizowanym po latach marzeniem, lecz także potwierdzeniem, że żyję w czasach, o których nawet nie śniłem jako nastolatek”; Walkiewicz, 2014, s. 42). Zob. także wykład Jacka Walkiewicza (TEDx Talks, 2013) oraz jego słowa: „Dużo mówię o marzeniach na swoich wykładach. Kamper, o którym opowiadam, stał się właśnie symbolem spełnionych marzeń i tego, co warto, chociaż nie musi się opłacać” (Walkiewicz, 2014, s. 41).

Oszczędzania uczy się także Dusia, której rodzice w racjonalny sposób zarządzają finansami, co znajduje odzwierciedlenie w zachowaniu dziewczynki, wyznającej dewizę: najpierw zapłać sobie (zob. przykład 3e).

Przykład 3e

Ja was nigdy nie zrozumieję – wtrąciła się Dusia Grosik, która słynęła z tego, że lubiła oszczędzać, a nie lubiła wydawać swoich pieniędzy. – Ja, gdy tylko dostanę kieszonkowe albo jakieś pieniądze w prezencie, to od razu większość wrzucam do słoika oszczędności. [...] Mój tata mówi, że to się nazywa „najpierw zapłać sobie”, a potem wydawaj na inne rzeczy – dodała Dusia [J2/51].

d) Donacja

Zarabianie i/lub wydawanie pieniędzy ma także wymiar charytatywny. Tak dzieje się w wypadku zbiorów pieniędzy na działalność określonych instytucji (zob. przykład 4a). Przedsiębiorcza koleżanka Julka – Dusia – rozważnie zarządza swoim kieszonkowym. Otrzymane pieniądze dzieli między trzy skarbonki/słoiki (zob. cytowany powyżej przykład 1b). Trzecia skarbonka to fundusz na pomaganie (zob. przykład 4b).

Przykład 4a

Klasa Julka uzbierała w tamtym czasie całkiem sporą kwotę. Tego dnia, gdy Julek z Dusią przekazali sumę pieniędzy do schroniska, Julek przekonał się, że za pieniądze można sobie kupić lody, miętusy czy super wyścigówkę, ale można też zrobić COŚ DLA INNYCH [J2/39].

Przykład 4b

Ja od kilku miesięcy mam specjalny fundusz na pomaganie innym.
– FUNDUSZ na pomaganie? – powtórzył Julek z nieskrywanym zdziwieniem w głosie.
[...]
– O rety! To proste – odparła Dusia. – Gdy dostaję kieszonkowe od rodziców albo pieniądze na jakieś święto od rodziny, to nie wydaję wszystkiego, tylko rozdzielam te pieniądze na RÓŻNE CELE. [...] Część pieniędzy zostawiam sobie na drobne wydatki [...]. Pewną kwotę wrzucam do skarbonki z oszczędnościami, a część do innej skarbonki, która jest przeznaczona na pomaganie innym [J2/40].

Poucający przykład o pomaganiu nie funkcjonuje w próżni. Dziewczynka uczy się dysponowania swoimi zasobami na podstawie obserwacji zachowań dorosłych. Dusia sama decyduje, jaką akcję charytatywną wesprzeć adekwatnie do możliwości (zob. przykład 4c).

Przykład 4c

- I ja wtedy zawartość mojego słoika przekazałam cioci Alicji. To nie było dużo pieniędzy, kilkadziesiąt złotych, ale wiesz – to właśnie tak działa – powiedziała Dusia.
- Czyli jak?
- Jak dużo osób wpłaci nawet małą kwotę pieniędzy, to razem można zbierać naprawdę dużo... taką ilość pieniędzy, którą trudno sobie wyobrazić [J2/45–46].

Edukacyjny wymiar powieści Wojciechowskiej – zarabianie pieniędzy i zarządzanie nimi

Julek uczy się, że zarabianie pieniędzy jest możliwe na różne sposoby. Poznaje te sposoby z autopsji (kieszonkowe, sprzątanie u sąsiada). Informacji o zarabianiu dostarcza mu obserwacja rodziców (zob. przykłady 5a, 5b), fotografki Mai Migawskiej (zob. przykład 5c) i innych dorosłych.

Przykład 5a

Julek wcześniej myślał, że każdy, kto zarabia pieniądze, musi chodzić do pracy i mieć swojego szefa. Teraz już wie, że dorośli zarabiają pieniądze w różny sposób. Niektórzy mają własne biznesy, inni pracują na etacie w firmie kogoś innego, jeszcze inni pracują na zlecenie dla kilku różnych firm [J2/9].

Przykład 5b

Mama Julka opiekuje się jego młodszą siostrą [...], gdy siostra Julka idzie spać, to siedzi długo przy komputerze i mówi, żeby jej nie przeszkadzać, bo robi korekty [J1/11].

Przykład 5c

- Ta Maja jest bardzo ciekawą osobą – powiedziała Dusia. – Odeszła z pracy, której nie lubiła, i założyła własną firmę. [...] Ma swoją firmę, ale nikogo w niej nie zatrudnia. Pracuje sama.
- Znaczący... – Julek gorączkowo zastanawiał się w myślach – ...taka firma dla jednej osoby? To bardzo dziwne. [...] A czy to znaczy, że każdy, kto tylko chce, może założyć swoją własną firmę? – dopytywał Julek.
- Żeby prowadzić biznes, najczęściej potrzebny jest też KAPITAŁ – powiedział męski głos. To Pan Grosik, usłyszał fragment rozmowy Dusi i Julka, bo właśnie przycinał krzewy w ich ogrodzie [J2/34].

W drugiej części przygód Julka (J2) wielokrotnie definiowane i ilustrowane jest pojęcie kapitału. Nowi bohaterowie (zob. Maja Migawska, przykład 6a) oraz tata Julka i jego wspólnik – wujek Remek (zob. zmiany w sposobie zatrudnienia tych bohaterów, przykład 6b) prowadzą własne firmy, których funkcjonowanie możliwe jest dzięki umiejętnościom i nakładom finansowym wspólników.

Przykład 6a

– Tato, a czy pani Maja Migawska, która zajmuje się robieniem zdjęć, też ma jakiś kapitał? – wtrąciła Dusia. – Przecież nie potrzebuje za dużo pieniędzy, żeby robić ludziom zdjęcia. Nie potrzebuje też do tego żadnego miejsca.

– W tym przypadku jej kapitał to aparat, którego używa i cały sprzęt, jaki wykorzystuje przy robieniu zdjęć, programy graficzne do ich obróbki, a do tego jej umiejętności. To też możemy nazwać kapitałem [J2/36].

Przykład 6b

– Mój tata i wujek Remek prowadzą biuro architektoniczne – powiedział Julek – ale nie wiedziałem, że mają tam też kapitał.

– No pewnie, że mają – zaśmiał się Pan Grosik. [...] Kapitał to nie tylko pieniądze i rzeczy, to również na przykład programy komputerowe, dzięki którym prowadzi się biznes [J2/35–36].

Obserwacje poczynione przez Julka skłaniają go do przemyśleń nad założeniem własnej działalności (zob. przykłady 6c, 6d).

Przykład 6c

Ba! Julek też by mógł [założyć firmę], rzecz jasna jak będzie starszy. Był tylko jeden problem. Wciąż nie wiedział, co ta jego firma mogłaby robić. Może mógłby wyprowadzać na spacer psy z całego osiedla? Albo otworzyć na podwórku wybieg i tor przeszkód dla szczurków? [J2/37].

Przykład 6d

– Jeśli chciałbyś otworzyć na przykład sklep z akcesoriami dla szczurków, to potrzebujesz pieniędzy na wynajęcie odpowiedniego miejsca, zakup pierwszych towarów czy znalezienie klientów. Możesz też potrzebować pieniędzy, żeby zatrudnić pracownika [J2/35].

Autorka w każdym z powyższych przykładów kładzie nacisk na inne rozumienie pojęcia kapitału: zasoby materialne (np. aparat fotograficzny, komputer, program komputerowy, pieniądze), umiejętności (prowadzenie biznesu, fotografowanie, projektowanie, organizacja pracy, wyprowadzanie psów), pomysł na biznes (sklep zoologiczny, tresowanie zwierząt, wybieg dla zwierząt).

3. Wnioski

Powieści Sylwii Wojciechowskiej wprowadzają dzieci do tzw. małej ekonomii. Wyjaśniają tematy, które są nierozzerwalnie związane z funkcjonowaniem człowieka. Dzięki nim dzieci poznają odpowiedzi na pytania, np.: (1) jak funkcjonuje domowy

budżet; (2) jak gospodarować kieszonkowym (aby starczyło na „marzenia”); (3) jak nauczyć się oszczędzania, zarabiania, spłacania zaciągniętego długu; (4) na co dorośli wydają pieniądze (opłaty stałe za prąd, internet, wodę, spłata kredytu, pensja dla opiekunki); (5) na czym polega pożyczanie pieniędzy i spłacanie rat kredytu. Literatura pozwala więc kształtować kompetencje finansowe, które łączą: (1) wiedzę finansową dotyczącą m.in. zasad wydatkowania środków finansowych, oszczędzania i tworzenia budżetu; (2) umiejętności finansowe, np. zakładanie konta przez internet, płatności telefonem, wpłacanie i wypłacanie pieniędzy; (3) postawy, np. odpowiedzialności (Świecka, 2018, s. 3–6).

Tylko niektóre utwory literackie stworzone w XXI wieku z myślą o kilkuletnim odbiorcy poruszają takie kwestie, jak: wartość pieniądza, zarabianie pieniędzy, oszczędzanie, kapitał. Edukacja ekonomiczna nie jest priorytetowym celem literatury dla dzieci, a jednak Sylwia Wojciechowska zdecydowała się włączyć ją w fabułę swoich powieści, godząc nadrzędną funkcję literacką z funkcją edukacyjną. Obie te funkcje zajmują równorzędną pozycję: pierwsza wynika ze specyfiki stylu artystycznego, a druga – mimo oczywistej obecności tematów edukacyjnych (zob. wersaliki lub pogrubienia słów odnoszących się do ekonomii w J1 i J2) – zaciekawia i zachęca do poznawania zjawisk pozornie zastrzeżonych dla dorosłych (dzieci nie muszą, ale mogą orientować się w finansach dorosłych). Specjalnie skonstruowana fabuła pozwala odbiorcy zainteresować się wybranymi tematami ekonomicznymi, takimi jak: oszczędzanie, wydawanie pieniędzy i ich zarabianie. Tego typu literatura przybliży podstawy ekonomii w sposób zrozumiały i realistyczny, a równocześnie literacki i atrakcyjny fabularnie. Dzięki analizie ekonomicznych decyzji bohaterów czytelnik rozwija krytyczne myślenie. A dzięki miniwykładom z podstaw ekonomii (za sprawą literackich edukatorów, tj. rodziców Julka i Dusi) dziecko uczy się podejmować realne decyzje finansowe. Bezdyskusyjny jest więc wniosek, że teksty kultury, dostępne w przestrzeni pozainstytucjonalnej, kształtują dziecięce poglądy i postawy¹⁵.

Bibliografia

Alternatywna lista lektur. Podstawówka 1–3 (2024). Pobrano 18 czerwca 2024 z: <https://alternatywnalistalektur.pl/poziom/lista-lektur-dla-uczniow-szkol-podstawowych-z-klas-1-3/>
Bach, D. i Mann, J. D. (2020). *Efekt latte. Dlaczego nie trzeba być bogatym, by mieć bogate życie* (A. Bukowski i J. Środa, tłum.). Wydawnictwo Studio EMKA.

¹⁵ Fundacja Edico wraz z nauczycielami, bibliotekarzami, recenzentami i młodzieżą od początku 2024 roku przygotowuje *Alternatywną listę lektur dla dzieci i młodzieży*. Uważamy, że analizowane powieści Sylwii Wojciechowskiej odpowiadają na potrzeby czytelników w wieku wczesnoszkolnym i dlatego mogłyby się znaleźć na tej właśnie liście, zob. <https://alternatywnalistalektur.pl/poziom/lista-lektur-dla-uczniow-szkol-podstawowych-z-klas-1-3>.

- Berti, A.E. i Bombi, A.S. (1988). *The child's construction of economics*. Cambridge University Press.
- Garbolińska, A. (2012). *Rozmowy z użyciem głowy czyli ekonomia dla dzieci*. Wydawnictwo Novae Res – Wydawnictwo Innowacyjne.
- Greps, D. (b.d.). *Edukacja ekonomiczna dla najmłodszych*. Biblioteka Suska.
- Jenks Ch. (2008). Socjologiczne konstrukty dzieciństwa (M. Kościelniak, tłum.). W: M.J. Kehily (red.), *Wprowadzenie do badań nad dzieciństwem* (s. 111–133). Wydawnictwo WAM.
- Kasdepeke, G. (2016). *Zaskórniaki i inne dziwadła z krainy portfela. 50 opowiadań z ekonomią w tle (plus jedna)*. Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Kasperek, A. (2008). Kultura przedsiębiorczości w czasach burzliwych. Refleksje socjologa. W: H. Rusek, A. Górniok-Naglik i J. Oleksy (red.), *Oświata w otoczeniu burzliwym. Migotliwe konteksty i perspektywy rozwoju współczesnej edukacji* (s. 61–70). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kawecki, Z. (2019). Bankructwo małego Dżeka Janusza Korczaka jako studium przedsiębiorczości. W: T. Rachwał (red.), *Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych. Obszary: przedsiębiorczość jako kompetencja kluczowa, kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych w edukacji, doświadczenia międzynarodowe w zakresie kształtowania kompetencji przedsiębiorczych* (s. 108–121). Wydawnictwo FRSE.
- Kiyosaki, R.T. i Lechter, S.L. (2005). *Ucieczka z wyścigu szczurów. Jak stać się bogatym dzieckiem, stosując rady bogatego ojca* (P. Dereziński, tłum.). Instytut Praktycznej Edukacji.
- kmz i mk. (2022, 28 sierpnia). *Kieszonkowe dla dziecka. Tak rodzice dbają o finanse swoich pociech*. Bankier.pl. <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Kieszonkowe-dla-dziecka-Tak-rodzice-dbaja-o-finanse-swoich-pociech-8394947.html>
- Komisja Europejska. Dyrekcja Generalna ds. Edukacji i Kultury. (2007). *Kompetencje kluczowe w uczeniu się przez całe życie. Europejskie ramy odniesienia*. Urząd Oficjalnych Publikacji Wspólnot Europejskich. <https://op.europa.eu/pl/publication-detail/-/publication/5719a044-b659-46de-b58b-606bc5b084c1>
- Kondracka-Szala, M. (2015). Przedsiębiorczość i edukacja ku przedsiębiorczości z perspektywy nauczycielek przedszkola oraz studentek pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego. *E-mentor*, 5, 4–15.
- Kupisiewicz, M. (2004). *Edukacja ekonomiczna dzieci. Z badań nad rozumieniem wartości pieniądza i obliczeniami pieniężnymi*. Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej.
- Kupisiewicz, M. i Gruszczyk-Kolczyńska, E. (2009). Wspomaganie dzieci w rozumieniu sensu sytuacji kupna i sprzedaży. Poznawanie gradacji pieniądza i jego wartości nabywczej. Łatwe obliczenia pieniężne, pojęcie długu i konieczności jego spłaty. W: E. Gruszczyk-Kolczyńska (red.), *Wspomaganie rozwoju umysłowego oraz edukacja matematyczna dzieci w ostatnim roku wychowania przedszkolnego i w pierwszym roku szkolnej edukacji* (s. 419–434). Wydawnictwo Edukacja Polska.
- Maison, D. i Furman, A. (2017). Style wydawania pieniędzy przez młodych dorosłych Polaków. W: W. Dymarczyk i Ł. Pyfel (red.), *Wykorzystanie metod jakościowych w badaniach zachowań i zjawisk ekonomicznych* (s. 56–78). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

- Rachwał, T., Kilar, W., Kawecki, Z. i Wróbel, P. (2018). Edukacja w zakresie przedsiębiorczości w wychowaniu przedszkolnym, szkole podstawowej i szkołach średnich w świetle nowej podstawy programowej. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 14, 389–424. <https://doi.org/10.24917/20833296.14.28>
- Raszka, R. (2017). Edukacja finansowa dzieci. W: A. Murzyn i U. Szuścik (red.), *Przedsiębiorczość jako wartość w edukacji* (s. 140–153). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Świecka, B. (2018). Kompetencje finansowe i edukacja finansowa. Ujęcie teoretyczne i praktyczne. *Rozprawy Ubezpieczeniowe. Konsument na rynku usług finansowych*, 27/1, 3–17.
- TEDx Talks. (2013, 13 lutego). *Pełna moc możliwości: Jacek Walkiewicz at TEDxWSB*. YouTube. <https://youtu.be/ktjMz7c3ke4>
- Trzcńska, A. (2012). Aktywność ekonomiczna dzieci i młodzieży. W: M. Goszczyńska, S. Kołodziej i A. Trzcńska (red.), *Uwikłani w świat pieniądza i konsumpcji. O socjalizacji ekonomicznej dzieci i młodzieży* (s. 74–97). Wydawnictwo DIFIN.
- Uszyńska-Jarmoc, J. (2016). Uczenie się a zarobki – dziecięce rozumienie problemów ekonomicznych świata dorosłych. *Problemy Wczesnej Edukacji*, 32(1), 7–26. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0008.5632>
- Waławik, J. (2015). *Mądre oszczędzanie*. Oficyna Wydawnicza Vocatio.
- Walkiewicz, J. (2014). *Pełna MOC możliwości*. Onepress HELION.
- Wojciechowska, S. (2017). *Julek i dziura w budżecie* (M. Dzik, ilustr.). Mali Moi – Tikal Sylwia Wojciechowska.
- Wojciechowska, S. (2020). *Julek i cały ten biznes* (M. Dzik, ilustr.). Mali Moi.
- Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie. (2006). Dz. Urz. UE L 394 z 30.12.2006. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006H0962&from=EN>
- Zalecenie Rady z dnia 22 maja 2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (Tekst mający znaczenie dla EOG). (2018). Dz. Urz. UE C 189 z 4.06.2018. [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604\(01\)&from=EN](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018H0604(01)&from=EN)
- Zaleśkiewicz, T. (2004). Przedsiębiorczość i podejmowanie ryzyka. W: T. Tyszka (red.), *Psychologia ekonomiczna* (s. 303–333). Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Zaleśkiewicz, T. (2011). *Psychologia ekonomiczna*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Zalewska, K. (2018, 15 sierpnia). „Julek i dziura w budżecie” – Sylwia Wojciechowska. W naszej bajce. <https://wnaszejbajce.pl/julek-i-dziura-w-budzecie-sylwia-wojciechowska>
- Zalewska, K. (2020, 27 grudnia). *Julek i cały ten biznes* – Sylwia Wojciechowska – patronat bloga. W naszej bajce. <https://wnaszejbajce.pl/julek-i-caly-ten-biznes-sylwia-wojciechowska-patronat-bloga>